
Zoektocht naar Belgische archieven in Rusland Een gesprek met Michel Vermote van Amsab

INTERVIEW

Op 27 mei 2002 kwam te Brussel een konvooi militaire vrachtwagenstoemet een kostbare lading: 20.000 dossiers Belgisch archief dat tijdens de Tweede Wereldoorlog door de Duitse bezetter was geroofd, dat na de oorlog in Rusland was terecht gekomen waarvan het bestaan lang tijd verborgen was gebleven. De restitutie van deze archieven aan België is de bekroning van jarenlange inspanningen van Wouter Steenhaut en Michel Vermote, respectievelijk directeur en departementshoofd Archief van het Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis. De eerste resultaten van hun speurtocht in Rusland werden in mei 1992 wereldkundig gemaakt op een gezamenlijke persconferentie met het Soma, waarvan de directeur José Gotovitch ook naar Moskou was afgereisd op zoek naar Belgische oorlogsarchieven. In aflevering 3 van jaargang 68 (1992) van *Bibliotheek- & archiefgids* publiceerden Wouter Steenhaut en Michel Vermote de eerste resultaten van hun speurtocht in Rusland. Vele werkzendingen volgden en tien jaar later was Michel Vermote opnieuw in Moskou, nu om de Belgische archieven uit te wuiven.

- Waarom begon uitgerekend het Amsab met de zoektocht naar Belgische archieven in Rusland?

De aanleiding was de vraag naar wat er was gebeurd met de collectie – archieven en bibliotheek – van het Nationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (NISG), een instelling die in 1937 naar het voorbeeld van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG, Amsterdam) in Brussel was opgericht. Het NISG had als opdracht “het vergemakkelijken van de studie van de sociale en economische geschiedenis in het algemeen (...) en van België in het bijzonder”. Doelstelling

was “het verzamelen, catalogeren en aanzetten van alle documentatie die ze kan samenbrengen, met betrekking tot de Belgische arbeidersbeweging in haar verhouding tot de Internationales”. De collectie van het NISG werd in 1942 door de Duitse bezetter in beslag genomen en in 247 kisten via Amsterdam naar Duitsland gevoerd. Over de verdere lotgevallen wist niemand iets. Toen Wouter Steenhaut bij de voorbereiding van zijn proefschrift over de Unie van Hand- en Geestesarbeiders (1940-1944) (Universiteit Gent, 1983) in Duitse archieven onderzoek deed, kwam hij informatie over de geconfisqueerde archieven van het NISG op het spoor. Het vermoeden groeide dat zij na de oorlog misschien wel naar de Sovjet-Unie waren gevoerd, of dat zij ergens in het toenmalige Oostblok waren terecht gekomen. Vragen daar rond leidden echter tot niets. Intussen was het Amsab lid geworden van de International Association of Labour History Institutions (IALHI) en namen de contacten toe met collega's die ook naar verdwenen archief op zoek waren. Op een vergadering van het coördinatiecomité van de IALHI in november 1991, vernam Wouter Steenhaut dat Anatoli Prokopenko, de toenmalige ondervoorzitter van het Russisch

INTERVIEW:

Gustaaf Janssens
Archief van het Koninklijk Paleis
Docent Archivistiek aan de KU Leuven
Hertogsstraat 2, 1000 Brussel
E-mail: cap@kppr.be

Comité voor het Archiefwezen, in een interview in de krant Izvestija het bestaan van een 'Centraal Speciaal Staatsarchief' (het Osoby-archief) had bevestigd. Hij was er jarenlang directeur van geweest en verklaarde "dat het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis verrast zal zijn de inhoud te vernemen van het Geheim Centraal Staatsarchief te Moskou, dat vele archieven bewaart die ooit door de Sovjetautoriteiten als oorlogsbuit werden beschouwd". Het was duidelijk dat wij zo snel mogelijk naar Moskou wilden. Misschien was het archief van het NISG daar wel bewaard. Er werd om nadere informatie gevraagd en tot onze grote verrassing antwoordde de directeur van het 'Speciaal Archief' in maart 1992 dat het 'Fonds Nationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis' in zijn archiefdienst werd bewaard. Dankzij een kleine subsidie van de Vlaamse Gemeenschap konden wij vertrekken. Later konden wij voor onze zendingen rekenen op subsidiëring in het kader van het Cultureel Akkoord tussen de Vlaamse Gemeenschap en de Russische federatie. Het project voorzag

Michel Vermote (°1957) [Amsab-ISG. Bagattenstraat 174. 9000 Gent. E-mail: michel.vermote@amsab.be] studeerde Geschiedenis aan de Gentse Universiteit en is sinds 1982 archivaris bij het Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis. Hij is lid van het bestuur van de sectie Archiefen Hedendaags Documentbeheer van de VVBAD en publiceert voornamelijk over de geschiedenis van de socialistische bewegingen over archiefproblematiek. Hij vervulde tussen 1992 en 2002 een aantal werkzendingen naar Rusland.

in een systematische en gefaseerde aanpak van de prospectie, de inventarisatie en de reproductie van archief- en documentatiemateriaal betreffende de arbeidersbeweging in België. Het terugvinden van het Archief van het NISG was het uitgangspunt voor ons werk in Moskou.

• Wat hebben jullie daar dan gedaan?

Ter plaatse zagen wij onmiddellijk in dat het opsporen van nog meer verdwenen Belgische archieven de moeite waard was en wij wilden uiteraard proberen om al die archieven terug naar België krijgen. Deze actie liep parallel met acties die ook elders (in Frankrijk, Nederland, Duitsland...) ondernomen werden. Tegelijk wilden wij participeren aan het internationaal onder-

zoek met betrekking tot de in Rusland terechtgekomen geroofde archieven. De spilfiguur van dat onderzoek was en is de Amerikaanse Patricia Kennedy Grimsted, die al ten tijde van de Sovjet-Unie in Rusland onderzoek deed en verbonden is aan het Harvard Ukrainian Research Institute. Zij is een fantastische vrouw met een ongelooflijke energie en werkkraft. Zij is de beste kenner van de archieven in Rusland en in de voormalige Sovjet-Unie en zij stimuleerde ons om een stuk van het onderzoek dat internationaal op gang kwam mee in te vullen. In de loop van de voorbije tien jaar deden wij expertise op die ons in staat stelde om met de Russische collega's-archivariissen op niveau te discussiëren. Dat is een enorm voordeel. In Rusland was men als onderzoeker zeer afhankelijk van goodwill en medewerking: de archivaris maakte uit wat voor de onderzoeker interessant kon zijn. Inventarissen in handen krijgen was niet altijd evident. Bovendien was er een serieuze taalbarrière. Van in het begin hebben wij dan ook in Moskou voor ons project een medewerker aangeworven, dr. Andreij Doronin, werkzaam bij het voormalig Instituut voor Marxisme en Leninisme. Hij bereidde onze bezoeken voor, was een uitstekende tussenpersoon en vergemakkelijkte de contacten 'van instelling tot instelling'.

• Die werkverblijven loonden de moeite?

Zeer zeker. In een eerste fase konden wij werken met een lijst van archieven die ons door de Russen was over-

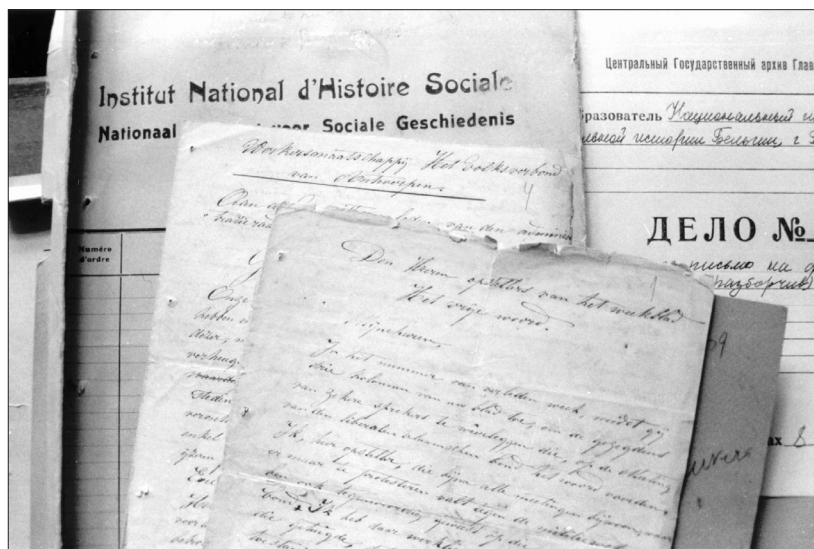

Wouter Steenhaut op zoek naar sporen van Belgische archieven in het voormalige Osoby-archief in mei 1992. Foto: Amsab.

handigd. Daarop stonden vierendertig genummerde archiefbestanden van Belgische archieven die in het Osoby-archief (nu onderdeel van het Russisch Militair Staatsarchief) werden bewaard. Wij onderzochten uitgebreid de particuliere archiefbestanden vanuit archivalisch oogpunt. Soms moesten we, voor het onderzoek naar de archiefvormers, de stukken zelf ter hand nemen. De Russische inventarissen bleken in een aantal gevallen totaal ontoereikend. Na verloop van tijd konden wij op basis van onze contacten en onze expertise een aanvullende lijst maken. Eigenlijk kan men het materiaal dat in Moskou werd bewaard in drie soorten bestanden onderverdelen. Eerst zijn er de homogeen Belgische archieven die rond één archiefvormer zijn samengebracht. Zo was er het archief van prof. Ernest Mahaim van de Universiteit van Luik - nr. 105, dat niet voorkwam in de lijst van 1992. Dan zijn er de heterogene verzamelbestanden. Dat zijn archieven die dikwijls vermengd en/of in zeer grote wanorde in zakken en dozen in het Osoby-archief terecht zijn gekomen, en dit vanaf ca. 1946 tot aan het einde van de jaren 1960. Die papieren werden – vaak bewust – niet volgens archivalistische principes, maar dikwijls op basis van de taal 'geordend'. Door onze groeiende kennis van ook deze bestanden konden wij gerichte vragen stellen en de archieven die ons interesseerden opvragen. Dat vonden de Russen niet altijd leuk. Wij waren immers de eersten die er navraag naar deden! Uiteindelijk konden wij uit de verzamelbestanden 281 dossiers als 'Belgisch' identificeren. Ten slotte is er het bibliotheekmateriaal dat in het Russisch Militair Staatsarchief wordt bewaard. Dit brengt ons bij een ander verhaal. Er werden in België, naast of samen met archieven, ook hele bibliotheken door de Duitsers geconfisqueerd. Vele boeken kwamen na de Duitse nederlaag in de Sovjet-Unie terecht. Het is echter heel moeilijk om voor boeken de herkomst te bewijzen. Boeken uit private bibliotheken hebben vaak geen eigendomsmerk, al kunnen opdrachten en een ex-libris

natuurlijk wel helpen. Daarom hebben wij eerst 60.000 fiches nagekeken en dan gericht stuk voor stuk 1200 titels ter inzage gevraagd waarvan wij vermoedden dat zij uit een Belgische bibliotheek afkomstig waren. Die lijst werd dan aan een groep Russische

de Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR). Deze Duitse dienst was verantwoordelijk voor de beslagname van archieven, boeken en ander erfgoed. Wij vonden er onder andere een zeer gedetailleerde opgave van alle ERR-activiteiten in België tussen 1941 en 1943.

Dan toch niet verloren voor de geschiedschrijving: het archief van het Nationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. Foto: Amsab.

experts voorgelegd. Het commentaar van de Russen op ons werk was: "Jullie zijn er nu al in geslaagd om uit de heterogene archiefbestanden heel wat te halen, je gaat nu toch ook niet met de bibliotheek beginnen zeker...?". Maar wij deden het.

Eigenlijk voelden wij ons een beetje zoals Louis-Prosper Gachard, de gedreven eerste Belgische algemeen rijksarchivaris, die in het midden van de 19de eeuw naar Spanje trok om er in Simancas als eerste de 16de-eeuwse archieven over de Nederlanden te exploreren. Zonder een overtrokken vergelijking te maken, hebben wij in de traditie van zijn archiefzendingen gewerkt.

- Jullie werkten niet alleen in Moskou?

Dat klopt. Dankzij Patricia Grimsted kwamen wij heel belangrijk Duits archief op het spoor in het Centrale Staatsarchief van Kiev: het archief van

Interessant waren ook onze bevindingen in het Centraal Archief voor Moderne Akten in Warschau, een zending die eveneens door het Ministerie van Cultuur mogelijk werd gemaakt. Daar kregen wij via het archief van Daniszewski, lid van het Centraal Comité van de Poolse Communistische Partij, concreet zicht op de Poolse politiek inzake oorlogsarchief. Poolse instellingen kregen belangrijke bestanden toegewezen, maar er gingen ook archieftransporten richting Moskou. In 1956 is er dan een hoogst merkwaardige restitutie aan Nederland van de zogenaamde 'Hollandse Collectie'. Bij de officiële overdracht was er sprake van een Belgische component, waarbij onder andere de naam van Emile Vandervelde uitdrukkelijk wordt vermeld. Verder onderzoek in dat Centraal Archief voor Moderne Akten leerde ons bovendien dat daar documenten bewaard worden die afkomstig zijn van het vóór de oorlog in Brussel gevestigde secretariaat van de Socialistische Internationale. Wij stel-

den ook vast dat men er een aantal sporen rond de herkomst van de stukken had verwijderd. Stempels en aantekeningen waren vaak weggesneden. Bij documenten waar dit niet was gebeurd, is de oorspronkelijke registratie (inkomende en uitgaande stukken) aanwezig en zijn er annotaties door onder andere Camille Huysmans.

- Het werk bestreek blijkbaar een ruimer terrein dan het onderzoeks-terrein van de eigen instelling

Inderdaad. Je bent daar en je doet werkervaring op. Je kan je dan niet beperken tot het eigen onderzoeks-terrein. Het was de enige mogelijkheid om op een archiefwetenschappelijke manier tot resultaat te komen. Wij wilden ervoor zorgen dat al het geroofde Belgische materiaal zou kunnen terugkeren. Wel maken wij grondiger studies van die archiefvormers en archieven die tot het werkterrein van het Amsab behoren (bv. het NISG, het Archief van A. Wauters...). Wij werden als experts inzake particuliere archieven ingeschakeld in de actie vanuit de openbare instanties om de Belgische archieven terug te krijgen. Uiteraard hebben wij intens samengewerkt met de vertegenwoordigers van de ministeries van Buitenlandse Zaken en van Landsverdediging, die de overheid vertegenwoordigden.

- Wat is de juridische basis van de resultaten die in 2002 werden bereikt?

Ik ben geen jurist, maar ik kan getuigen dat er een lange weg is afgelegd. In 1992 was er onder president Jeltsin een akkoord dat een aantal Franse archieven naar Frankrijk liet terugkeren. Ook met Nederland werd er een akkoord gesloten. In 1993 was er

over de Belgische archieven een document klaar, maar dat werd onder druk van de Russische Nationalisten en de oud-communisten, die in de Doema de meerderheid vormden, niet ondertekend. Hun argument was dat men deze 'trofeearchieven' niet zomaar kon afstaan. De Doema begon dan te werken aan een restitutiewet. Er kwam een zeer restrictief ontwerp uit de bus, zodat een eventuele teruggave van Belgisch archief geblokkeerd werd. Het Russische Hooggerechtshof gaf evenwel geen fiat voor het ontwerp en stuurde het terug naar de Doema. Vanaf 1999 werd werk gemaakt van een geamendeerde versie waarin rekening werd gehouden met de internationale regels inzake archiefrestitutie en -overdracht. Daarmee kon vanaf eind 1999 opnieuw ernstig worden onderhandeld met het oog op een recuperatie van het archief. In maart 2001 werd dan uiteindelijk het restitutieakkoord ondertekend.

- Er gebeurde dus niets tussen ongeveer 1992 en 1999?

Toch wel, er werd gemicrofilmd. Er werd een selectie van archieven gefilmd en dit zowel door Soma, Amsab als de Université libre de Bruxelles. Deze duplicaten zijn in deze instellingen raadpleegbaar en betreffen ook materiaal dat niet voor terugkeer naar België in aanmerking kwam. Vergeten wij ook niet dat bijvoorbeeld het voormalig Instituut voor Marxisme en Lenisme ook in ons land een actieve prospectie deed naar archief- en documentatiemateriaal. Correspondenten stuurden materiaal door met betrekking tot Karl Marx, de Belgische afdeling van de Eerste Internationale of de Commune

De laatste dozen wegen het zwaarst: de archieven op weg naar België. Foto: Amsab.

van Parijs, lang voor daar in Amsterdam (IISG) of Brussel (NISG) enige aandacht voor was.

- Mag men, nu de archieven in Brussel zijn aangekomen, van een succes spreken?

Ja en neen. Eerst en vooral moet men vaststellen dat België na de Tweede Wereldoorlog veel kansen heeft laten liggen. Men had toen blijkbaar enkel interesse voor overheidsarchief, nauwelijks of niet voor geconfisqueerd privaat archief. De vergelijking met Nederland dringt zich hier op. Daar heeft men toen veel meer kunnen recupereren. Door onze pragmatische aanpak nu hebben wij toch wel goede resultaten bereikt.

Wat nu terug is gekomen is belangrijk, maar er is ongetwijfeld meer. Er is zeker nog Belgisch archief in het KGB-archief, maar daar hebben wij nog altijd geen toegang toe. Ook zijn er zeker nog Belgische archieven in het amalgaam van heterogene archieven. En er steekt ongetwijfeld Belgisch materiaal in de collectie van het voor-

malig Instituut voor Marxisme en Lenisme. Of dat ooit zal worden vrijgegeven is zeer de vraag. Het onderzoekwerk gaat echter verder en de goede internationale contacten, ook met de Russische collega's, blijven. Het onderzoek moet trouwens opengetrokken worden en verder gaan dan de Russische federatie. We hadden het al over onze bevindingen in Warschau, maar er zijn ook duidelijke sporen die in de richting van andere Europese landen wijzen. Blijkbaar kan er ook dichterbij huis nog één en ander uit de kast vallen.

Laat mij ten slotte nog het opzet vermelden om binnenkort, als belangrijke spin-off van het Amsab-onderzoek, een zo volledig mogelijk overzicht te publiceren van de 'roofbestanden' in Rusland. Dit bestandenoverzicht van het voormalige Osoby-archief zal via het internet raadpleegbaar zijn. Het is de bedoeling om hiermee het internationaal onderzoek te stimuleren. Een dergelijk overzicht is immers nog steeds niet vrij beschikbaar en onderzoekers zijn aangewezen op de inzichten van de Russische collega's-archivariissen. Hiermee proberen wij bovendien een historische realiteit te vatten die steeds in de beslotenheid is gebleven en die momenteel verloren gaat. Ondanks de lofwaardige initiatieven om door middel van restitutie één en ander recht te zetten, blijft de hele 'archieproof' van Russische kant slecht gedocumenteerd.

Meer informatie over de inditvraaggesprekbehandeldematerie:

- G.Aly&S.Heim,*DasZentraleStaatsarchivinMoskau('Sonderarchiv'):RekonstruktionundBestandsverzeichnisverschollengeglaubtenSchriftgutsausderNS-Zeit.*-Düsseldorf, 1992.
- P.KennedyGrimsted,*ThropheesofWarandEmpire:theArchivalHeritageofUkraine,WorldWarII,andtheInternationalPoliticsofRestitution.*-Cambridge(Mass.),2001.
- J.Lust,E.Maréchal,W.Steenhaut&M.Vermote,*Eenzoektochtnaararchieven:vanNISGnaar AMSAB.* - Gent, 1997.
- P.Manasse,*Verdwenenarchievenenbibliotheken:deverrichtingenvandeEinsatzstab Rosenberg gedurende de Tweede Wereldoorlog.* - Den Haag, 1995.
- D.Martin,*NieuwarchiefuitMoskou*,in:*Bibliotheek- & archiefgids*,71 (1995) 4; p. 211-212.
- M.Muchamedjanov,*Het'BijzonderArchief'teMoskou*,in:*Bibliotheek- & archiefgids*,73 (1997) 4; p. 156-158.
- D.Opper&D.Lemmermeier,*CulturalTreasuresmovedbecauseoftheWar.:aCultural LegacyoftheSecondWorldWarDocumentationandResearchonLosses/Documentation of the International Meeting in Bremen (30.11. - 2.12.1994).* - Bremen, 1995.
- W.Steenhaut&M.Vermote,*AMSABopzoekinRussischearchieven.4-12mei*,in:*Bibliotheek- & archiefgids*, 68 (1992) 3; p. 40-43.
- W.Steenhaut&M.Vermote,*ThefateofthearchivesandbooksoftheBelgiansocialist movement*,in:*TheReturnofLootedCollections(1946-1996):anUnfinishedChapter. ProceedingsofanInternationalSymposiumtoMarkthe50thAnniversaryofthereturn ofDutchBookCollectionsfromGermanyin1946(Amsterdam,15and16april1996).*- Amsterdam, 1997; p. 75-86.
- W.Steenhaut&M.Vermote,*Dezoektochtnaarde'verdwenen'BelgischeenliberalearchieveninMoskou*,in:*Huldeboekprof.dr.MarcelBots:eenbundelhistorischeenwysgerige opstellen* (red. A. Verhulst & L. Pareyn). - Gent, 1995; p. 209-226.
- M.Vermote,*ArchiefveringeninMoskou:nietsismogelijk,alleskan*,in:*Bibliotheek- & archiefgids*, 76 (2000) 6; p. 3-11.
- M.Vermote,*Backfromnowhere;therestitutionofBelgianlootedcollections(1991-2001)*. Webpublicatie, 2002: <www.iish.nl/archives-in-russia/indexnl.html>.
- *Spoils of War. International Newsletter*, Brussel, 1995-2000.

SAMENVATTING

Inmei2002kwameenbelangrijkezendingsarchiefuitRuslandnaar België.HetbetreftarchieviendiegedurendeTweedeWereldoorlogdoordeDuitsebezetterwarengerooftdenlaterindeSovjet-Uniewarenterechtgekomen.Delokaliseringvanhetarchiefvanhet NationaalInstituutvoorSocialeGeschiedenisinhetOsoby-archief teMoskouwasvoorhetAmsabdeaanleidingomooknaarandere archieventezoeken.InditvraaggesprekbliktMichelVermoteterug op tien jaar speuren naar Belgische archieven in Rusland.

ABSTRACT

InMay,2002,amostimportantconsignmentofrecordsreturned fromRussiatoBelgium.ItconcernsrecordsstolenbytheGerman occupierduringtheSecondWorldWar,thatendedupintheSoviet Union.ThelocalisationoftherecordsoftheNationalInsitutefor SocialHistoryintheOsoby-ArchivesinMoscou,wastheimmediate causeforAmsabtolookforotherrecordsaswell.Inthisinterview, MichelVermotelooksbackontenyearsofsearchingforBelgian records in Russia.